

Dinî Başa Çıkma: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması

Süleyman Abanoz | <https://orcid.org/0000-0002-4466-7080>
abanoz_s@hotmail.com

Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÖSYM), Ankara, Türkiye

Öz

Dinî başa çıkma, bireyin yaşadığı durumlarla baş etme sürecinde dinî inanç, ibadet ve uygulamalara başvurmasıdır. Son yıllarda Türkiye’de bireylerin dinî başa çıkma stratejileri konusunda yapılan çalışmaların sayısı artmaktadır. Genellikle tarama yöntemleriyle gerçekleştirilen bu çalışmalarda yurtdışında geliştirilerek Türkiye’ye uyarlanan ölçekler kullanılmaktadır. Bu çalışmada Türkiye’nin dinî kültürel yapısına uygun; farklı cinsiyet, yaş, yerleşim yeri, eğitim ve dindarlık düzeyindeki kişileri kapsayan bir dinî başa çıkma ölçeği geliştirmek amaçlanmaktadır. Bu kapsamda öncelikle yakın çevredeki kişilerle yapılan mülakatlarla da yararlanarak konuyla ilgili bir kavram havuzu oluşturulmuştur. Daha sonra bu kavram havuzundan hareketle 76 maddelik taslak ölçek hazırlanmıştır. Ölçeğin kapsam geçerliğinin sağlanması amacıyla altı uzmanın görüşüne başvurulmuştur. Uzman görüşleri doğrultusunda iki özelliği birden ölçen 3 madde ikiye ayrılmış, 7 madde ölçekten çıkarılmış ve iki madde de ölçeğe eklenmiştir. Bunun yanında 2 dilbilgisi, iki de ölçme ve değerlendirme uzmanının görüşleri alınarak ölçek revize edilmiştir. Sonuçta 4’ü olumlu dinî başa çıkma, 4’ü olumsuz dinî başa çıkma boyutunun altında yer alan 8 faktörlü 74 maddelik bir ölçek elde edilmiştir. 5’li Likert tipi olarak hazırlanan ölçek anlaşılabilirlik ve süre açısından kontrol için on kişilik bir örneklem grubuna uygulanmıştır. İfadelerin anlaşılır olduğu ve ortalama 5 dakikada ölçeğin tamamlandığı tespit edildikten sonra etik kurula başvurulmuştur. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu Başkanlığının 11/03/2022 tarih, 03 sayılı toplantı ve 2022/110 sayılı kararı ile onaylanan taslak ölçeğin ilk uygulaması 2022 yılının Nisan ve Mayıs aylarında gerçekleştirilmiştir. 373 katılımcı tarafından uygun şekilde doldurulan ölçeğin KMO ve Barlett’s Testinin sonuçlarının anlamlı olduğu görülmüş ve açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda ayırt edicilik düzeyi 0,40’ın altında kalan ve birden fazla faktöre, birbirine yakın oranda yük veren 38 madde ölçekten çıkarılmıştır. 6 faktör altında toplanan 36 maddenin faktör yapısının doğrulanması amacıyla ölçek 257 kişiden oluşan farklı bir örnekleme tekrar uygulanmıştır. Ölçeğin doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarının da açıklayıcı faktör analiziyle uyumlu olduğu görülmüştür. Sonuç olarak tüm alt boyutlarda yüksek düzeyde güvenilirliğe sahip; olumlu ve olumsuz iki boyutlu, altı faktörden oluşan; geçerli, güvenilir ve kuramsal temeli güçlü bir dinî başa çıkma ölçeği elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Din Psikolojisi, Dinî Başa Çıkma, Ölçek Geliştirme, Olumlu Dinî Başa Çıkma, Olumsuz Dinî Başa Çıkma

Öne Çıkanlar

- Bu çalışmada Türkiye'nin dinî-kültürel özelliklerine uygun, geçerli ve güvenilir bir dinî başa çıkma ölçeği geliştirilmiştir.
- Türkiye'nin dinî-kültürel profiline uygun bir dinî başa çıkma ölçeği geliştirilmiştir.
- Analizler sonucunda ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğu görülmüştür.
- Ölçek olumlu ve olumsuz olmak üzere iki boyutlu, 6 faktörlü bir yapıya sahiptir.
- Her bir alt faktör 0,741 ile 0,937 arasında yüksek güvenilirlik düzeyine sahiptir.

Atıf Bilgisi

Abanoz, Süleyman. "Dinî Başa Çıkma: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması". *Eskiye*ni 48 (Mart 2023), 201-222. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1226612>

Geliş Tarihi	30 Aralık 2022
Kabul Tarihi	22 Mart 2023
Yayın Tarihi	28 Mart 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editörler – Yayın Kurulu Üyeleri) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik + Şeffaf Hakemlik Modeli Hakem raporları, makale ile birlikte yayımlanır. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397
Etik	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	eskiyenedergi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Teşekkür	Yazar, ölçek maddelerine katkılarından dolayı Ali Ayten, Yahya Turan, Zeynep Sağır, Nimet Ferah, Hatice Acar Çınar, Ayşe Şentepe Lokmanoğlu, Yusuf Kömür, Mehmet Yazıcı, Mustafa Sarıay ve Mehmet Kaplan'a teşekkür eder.

Religious Coping: A Scale Development Study

Süleyman Abanoz | <https://orcid.org/0000-0002-4466-7080>
abanoz_s@hotmail.com

Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÖSYM), Ankara, Türkiye

Abstract

Religious coping refers to an individual's turning to religious beliefs, worship, and practices while overcoming situations. Recently, the number of studies on the religious coping strategies of individuals has increased in Turkey. These studies, which are generally conducted with the literature review method, utilise scales developed in foreign countries and adapted to Turkey. This study aims to develop a religious coping scale that conforms with Turkey's religious and cultural structure for people of different sexes, ages, places, educational levels, and piety. For this purpose, a pool of concepts was created by also benefitting from interviews carried out with the participation of people in the close circle first. Afterwards, a draft scale of 76 items was formed based on this pool of concepts. Six experts' opinions were taken to ensure the scale's content validity. Considering the experts' opinions, three items measuring two features at once were divided into two, seven items were excluded from the scale, and two items were added to the scale. Additionally, the scale was revised according to the opinions of two grammar experts and two measurement and evaluation experts. Finally, an eight-factor and 74-item scale, in which items are grouped under four positive religious coping dimensions and four negative religious coping dimensions, was obtained. Designed as a 5-point Likert type, the scale was conducted with a sample group of ten to test its comprehensibility and duration. After identifying that the expressions are comprehensible and the scale is completed in five minutes, the Ethics Commission application was made. Approved with the 2022/110 numbered decision of the Ethics Committee on Scientific Research in Social Sciences and Humanities of Necmettin Erbakan University taken at the 11/03/2022 dated and 03 numbered meeting, the draft scale was first conducted in April and May 2022. The scale was filled in by 373 participants appropriately; it was seen that KMO and Bartlett's Test results were significant, and exploratory factor analysis was made. The analysis resulted in the exclusion of 38 items that gave a similar load ratio to more than one factor and whose distinctiveness level was below 0.40. The scale was conducted again with another sample group of 257 participants to validate the factor structure of the 36 items grouped under six factors. It was seen that the confirmatory factor analysis results of the scale complied with the exploratory factor analysis results. As a result, a religious coping scale, which has high-level reliability for all sub-dimensions; has two dimensions as positive and negative; comprises six factors; is valid and reliable, and has a solid theoretical basis, has been designed.

Keywords

Psychology of Religion, Religious Coping, Scale Development, Positive Religious Coping, Negative Religious Coping

Highlights

- In this study, a valid and reliable religious coping scale was developed in accordance with the religious-cultural characteristics of Turkey.
- A religious coping scale was developed in line with Turkey's religious-cultural profile.
- As a result of the analyzes, it was seen that the scale was valid and reliable.
- The scale has a two-dimensional, positive and negative 6-factor structure.
- Each sub-factor has a high reliability level between 0,741 and 0,937.

Citation

Abanoz, Süleyman. "Religious Coping: A Scale Development Study". *Eskiyeni* 48 (March 2023), 201-222. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1226612>

Date of submission	30 October 2022
Date of acceptance	22 March 2023
Date of publication	28 March 2023
Reviewers	Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) Double anonymized - Two External
Review reports	Double-blind + Transparent Peer Review The reviewers' reports and the authors' responses to the reviewers are published alongside the article. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 . https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/
Gratitude	The author thanks to Ali Ayten, Yahya Turan, Zeynep Sağır, Nimet Ferah, Hatice Acar Çınar, Ayşe Şentepe Lokmanoğlu, Yusuf Kömür, Mehmet Yazıcı, Mustafa Sarıay, Mehmet Kaplan for their contributions to the scale items

Giriş

İnsan, yaşamı boyunca çeşitli istenmeyen durumlarla karşı karşıya kalır. Yaşamını sağlıklı ve huzurlu bir şekilde devam ettirebilmek için yaşadığı bu durumların üstesinden gelmeye ve sağlıklı ruh hâlini sürdürmeye çalışır. Dolayısıyla insanın karşılaştığı durumlarla başa çıkma çabasının ilk insanla birlikte başladığı söylenebilir. İnsan sebebini bildiği ve kendi imkânlarıyla çözebileceğini düşündüğü durumlarda ağırlıklı olarak bireysel ve maddi başa çıkma stratejilerini kullanırken sebebini bilemediği, kendi gücünü aşacağını düşündüğü türden sorunları çözmede daha çok dinî/manevi başa çıkma stratejilerine başvurma eğilimindedir. Nitekim İslam inancına göre ilk insan olan Hz. Adem Cennet'ten çıkarılarak dünyaya gönderildiği sırada ilk yaptığı şey işlediği günahtan dolayı pişmanlık yaşayarak Allah'a tövbe etmektir.¹ Batılı araştırmacıların yaptıkları çalışmalarda da ilkel insanların özellikle kendi güçleri dâhilinde görmedikleri kıtlık vb. sorunları aşmak için dinî ayinlere başvurdukları aktarılmaktadır.²

Sorunlarla başa çıkma çabasının insanlıkla başladığı bilirse de bu konu, psikolojide bilimsel olarak 1960'larda incelenmeye başlanmıştır.³ En basit ifadeyle başa çıkma, kişinin yaşadığı sorunların içsel ve dışsal etkilerini azaltmak ve ortadan kaldırmak için harcadığı duyuşsal, bilişsel, davranışsal çabaların tümü olarak tanımlanabilir. Toplumların en önemli amaçlarından biri, her bakımdan sağlıklı nesiller yetiştirmek ve onlara daha güvenli bir dünya bırakmaktır.⁴ Bundan dolayı her birey ve toplum, farklı stratejiler kullansa da bir şekilde sıkıntılarla başa çıkmak için çaba gösterir.

Dinî başa çıkma (DBÇ), hayatın ortaya çıkardığı problem ve stresle mücadele sürecinde dinin ve inancın kullanılmasıdır.⁵ Din, yaşanan olay ve durumlarla başa çıkmada en fazla kullanılan ve oldukça etkili bir başa çıkma aracıdır. Çünkü din, insanın yaşadığını anlamlandırmasına yardımcı olarak, sıkıntının üstesinden gelme cesareti vererek ve üstesinden gilemeyen durumlarda mevcut durumu kabullenmeye ve ruh sağlığını korumaya yardımcı olarak başa çıkmaya katkı sağlar. Bu özellikleri sayesinde din, diğer hiçbir başa çıkma yönteminin sağlayamadığı bir avantaja sahiptir. Örneğin bir yakın kaybı veya üstesinden gilemeyen bir haksızlık yaşandığı durumlarda din, insana hayatın bu dünyadan ibaret olmadığı⁶, yapılan haksızlıkların hesabının ahirette sorulacağı⁷ gibi inançlarla destek sağlar. Böylece ruh sağlığının korunmasına ve denge durumunun muhafaza edilmesine yardımcı olur.

Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın lütfunun ve rahmetinin sabredenlerle olduğundan,⁸ Allah'ın sabredenleri desteklediğinden⁹ bahsedilmiş; iyi insanların çaba göstererek ve

¹ Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, haz. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), el-Bakara 2/37.

² Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat Aydın (Ankara: Eskiyei Yayınları, 2011), 407-550.

³ Richard S. Lazarus, *Psychological Stress and the Coping Process* (New York: McGraw-Hill, 1996).

⁴ Selahattin Yakut - İdris Yakut, "Yakut Ahlâkî Zekâ Ölçeği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 14/76 (Şubat 2021), 838.

⁵ Kenneth I. Pargament vd., "Religion and The Problem-Solving Process: Three Styles of Coping", *Journal for the Scientific Study of Religion* 27 (1988), 90.

⁶ el-Ankebut 29/64.

⁷ el-Enbiya 21/47.

⁸ el-Bakara 2/155.

⁹ el-Bakara 2/153.

Allah'tan yardım isteyerek ortaya çıkan durumlarla başa çıkabildikleri bildirilmiştir. Ayrıca Kur'an kıssalarının da inananlar için bir ibret olduğu dile getirilmiştir.¹⁰ Dolayısıyla yaşanan sıkıntıların Allah'ın bir imtihanı olarak görülmesi, bunlara sabretmenin kurtuluş vesile görülmesi ve sabrın Allah'a yakınlaşmayı sağladığına inanılması ruh sağlığını olumsuz etkileyen durumlarla başa çıkmada bireye yardımcı olur.¹¹

Dinî başa çıkma terimi klinik psikologlar tarafından 1990'larda gündeme getirilmiştir.¹² Literatürde din ile başa çıkma ilişkisini dinî başa çıkma kavramını kullanarak ifade eden ilk kişi Kenneth Pargament'tir. Bu süreçte Pargament'in 1997 yılında yayımladığı, *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research and Practice (Din ve Başa Çıkma Psikolojisi: Teori, Araştırma ve Uygulama)*¹³ isimli kitabının payı büyüktür. Dinî başa çıkma konusunda yapılan bir meta-analizde genel olarak olumlu ve olumsuz dinî başa çıkma biçimlerinin strese karşı olumlu ve olumsuz psikolojik uyum ile ilişkili olduğu hipotezlerinin desteklendiği görülmüştür.¹⁴

Hacer Memiş, Pargament tarafından geliştirilmiş olan dinî başa çıkma ölçeğini¹⁵ Türkçe'ye uyarlamıştır. Ölçek; manevi başa çıkma, niyaz, salih amel, dinî destek, dinî sakinme, dinî memnuniyetsizlik olmak üzere 6 kategoriden oluşmakta ve toplam 31 madde içermektedir.¹⁶ Diğer bir araştırmacı Naci Kula da Pargament'in konuyla ilgili ölçeğini 21 maddede; manevi temelli dinî başa çıkma, iyi amellerde bulunma, dinî destek, dinî yalvarma, dinî kaçınma ve dinî memnuniyetsizlik şeklinde 6 kategori olarak Türkçe'ye uyarlamış ve geçerlik güvenirlik çalışmalarını yapmıştır.¹⁷ Ali Ayten de Pargament'in ölçeğini merkeze almakla birlikte kültürel unsurlardan hareketle yeni maddeler ekleyerek dinî başa çıkma konusundaki ölçek geliştirme çalışmalarına önemli bir katkı sağlamıştır. Memiş'in ölçeğiyle benzerlik gösteren Ayten'in ölçeği, 6 olumlu (Allah'a yönelme, hayra yorma, dinî yalvarma, dinî yakınlaşma, dinî dönüşüm ve dinî istikamet arayışı), 3 olumsuz (kişiler arası dinî hoşnutsuzluk, manevi hoşnutsuzluk ve şerre yorma) olmak üzere toplam 9 alt kategori ve 33 maddeden oluşmaktadır.¹⁸ Ayrıca Halil Ekşi de Pargament'in üç farklı gruptan elde ettiği veriler sonucunda geliştirdiği 7'si olumlu, 7'si olumsuz dinî başa çıkmayı ölçen 14 maddelik işlevsel bir dinî başa çıkma tutumları ölçeğini¹⁹ Türkçe'ye uyarlayarak geçerlik güvenirlik analizlerini yapmış

¹⁰ el-Enbiya 21/84; Yûsuf 12 /3-111; Yûsuf 12 /3-111.

¹¹ Bakınız. Mebrure Doğan, *Sabır Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016), 160-197; Kenneth I Pargament vd., "God Help Me: (I): Religious Coping Efforts as Predictors of the Outcomes to Significant Negative Life Events", *American Journal of Community Psychology* 18/6 (1990), 796; Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2010), 30.

¹² Ali Ayten, *Tanrı'ya Sığınmak Dinî Başa Çıkma Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012).

¹³ Kenneth I. Pargament, *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice* (New York: The Guilford Press, 1997).

¹⁴ Gene G. Ano – Erin B. Vasconcelles, "Religious Coping and Psychological Adjustment to Stress: A Meta-analysis", *Journal of Clinical Psychology* 61 (2005), 461-462.

¹⁵ Pargament, *The Psychology of Religion and Coping*.

¹⁶ Hacer Memiş, *Dinsel Başa Çıkma Faaliyetleri Ölçeğinin Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003).

¹⁷ Mustafa Naci Kula, *Bedensel Engellilik ve Dini Başa Çıkma* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2005).

¹⁸ Ayten, *Tanrı'ya Sığınmak Dinî Başa Çıkma Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma*, 2012

¹⁹ Pargament, "Religion and The Problem-Solving Process: Three Styles of Coping", 90-104.

ve kendi tezinde uygulamıştır.²⁰ Bunların dışında Çayır ve Arpacı'nın kendi çalışmalarında kullandıkları bir ölçek de bulunmaktadır. Olumlu dinî başa çıkma, dinî destek arayışı, dinî yalvarma ve inkâr olmak üzere toplam 4 kategori ve 26 maddeden oluşan bu ölçek,²¹ maddeler hazırlandıktan sonra doğrudan uygulanmıştır. Dolayısıyla bu çalışma tam anlamıyla bir ölçek geliştirme faaliyeti olarak değerlendirilemez.

Ülkemizde 2000-2020 yılları arasında dinî başa çıkma konusunda 13'ü tezden çıkarılan yayın 76'sı özgün araştırma olmak üzere toplam 89 çalışma yapılmıştır. Bunların 4'ü literatür tarama, 1'i ölçek uyarlama çalışmasıdır. Saha araştırmasına dayanan çalışmalardan 21'inde mülakat yöntemi; 1'inde dua ölçeği, 1'inde bireysel bir ölçek, 46'sında uyarlama ölçekler kullanılmıştır. 2 çalışmada ise kullanılan ölçek hakkında bilgi verilmemiştir.²²

Her ne kadar sorunlar karşısında dinî başa çıkma mekanizmalarını kullanmak tüm toplumlarda ve kültürlerde var olan bir durum olsa da bireylerin başvurduğu başa çıkma mekanizmaları kendi kültürlerinden ve dinlerinden izler taşımaktadır. Başka bir ifadeyle tüm dinî inanç ve kültürlerde dinî başa çıkma yaygın olmakla birlikte uygulanan stratejiler, her inancın doğasını ve içeriğini yansıtan şekillerde farklılık gösterir.²³ Örneğin, Hindular için geliştirilen bir dinî başa çıkma ölçeğiyle yapılan çalışmada Hinduların dinî başa çıkma davranışlarında dinî ve sosyokültürel farklılıklarının etkili olduğu tespit edilmiştir.²⁴ Dolayısıyla genel bir dinî başa çıkma yönteminden ziyade çeşitli dinlere ve kültürlerle ait farklı başa çıkma tarzlarından bahsedilebilir. Ayrıca farklı kültürel ve dinî özelliklerde yapılacak ölçek geliştirme çalışmaları dinî başa çıkmanın evrensel özelliklerinin olup olmadığını ortaya koymasından da önem arz etmektedir.

Ülkemizdeki dinî başa çıkma faaliyetleri arasında; yaşananları Allah'ın bir imtihanı göreyerek sabretme, her şeyi kadere bağlayarak açıklama, başa gelenleri sorgulamadan teslimiyetle kabul etme, dinî kurum ve kişilere başvurma, dinî ortamlara girme veya buralardan uzaklaşma, başa gelen her şeyin hayra vesile olacağını düşünme veya yaşananların inanç ve ibadetlerdeki eksikliklerden kaynaklandığını düşünme gibi inanç ve kabuller bulunmaktadır. Türkiye'de hazırlanacak bir dinî başa çıkma ölçeğinde bu tür inanç ve kabulleri ölçecek maddelerin yer alması bir gerekliliktir. Bu kapsamda ülkemizin dinî özelliğini/eğilimini yansıtan maddelerden oluşan bir ölçek, dinî başa çıkmanın Türk toplumundaki görünümünü ortaya çıkarmaya yardımcı olabilir. Bundan dolayı çalışmamızda, Türkiye'de yaşayanların kullandıkları dinî başa çıkma stratejilerini tespit etmeye yönelik geçerli ve güvenilir bir ölçek geliştirmek amaçlanmıştır.

²⁰ Halil Ekşi, *Başaçıkma, Dinî Başaçıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001).

²¹ Celal Çayır - Mücahit Arpacı, "Üniversite Öğrencilerinin Dini Başaçıkma Tutumları Üzerine Bir Araştırma (Dicle Üniversitesi Örneği)", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2011), 205- 246.

²² Süleyman Abanoz, "Türkiye'de Yapılan 'Dinî Başa Çıkma' Konulu Araştırmalar Hakkında Bir Değerlendirme", *Eskişiyeni* 40 (Mart 2020), 414.

²³ Hisam Abu-Raiya - Kenneth I. Pargament, "Religious Coping among Diverse: Commonalities and Divergences", *Psychology of Religion and Spirituality* 7/1 (2015), 24-25.

²⁴ Nalini Tarakeshwar vd., "Initial Development of a Measure of Religious Coping Among Hindus". *Journal of Community Psychology* 31/6 (2003), 610.

1. Yöntem

1.1. Araştırma Modeli

Tarama modelleri var olan bir durumu olduğu şekilde betimlemeyi amaçlayan yaklaşımlardır. Bunlarda araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır.²⁵ İlişkisel tarama ise iki veya daha çok sayıda değişken arasında birlikte değişimin varlığını ve/veya derecesini belirlemeyi amaçlayan araştırma yöntemidir.²⁶ Bu çalışmada ölçek geliştirme hedeflendiği için tarama modelleri arasında yer alan ilişkisel tarama yöntemi tercih edilmiştir. Ölçek geliştirme, bireyin ölçülmesi amaçlanan sadece ilgili özelliğini uyaracak uyarıcılar takımını ve bu uyarıcılara uygun tepki kategorilerini oluşturma süreci ve işleminin adıdır.²⁷ Bu ölçekte sıklık bildiren ifadeler sunularak bireyin bunlar arasında kendine en uygun olanı seçmesi istendiği için 5’li Likert tipi kullanılmıştır.

1.2. Çalışma Grubu

Çalışmanın evrenini, Türkiye’de yaşayan tüm bireyler oluşturmaktadır. Bu amaçla ilk uygulama için kota örnekleme²⁸ yoluyla farklı yaş, cinsiyet, dindarlık ve eğitim düzeyinden katılımcılara ulaşılmıştır. Bunlar arasından ölçeği uygun şekilde dolduran 373 birey üzerinden analizler gerçekleştirilmiştir. Ölçek geliştirme çalışmalarında faktör analizi için örneklem büyüklüğünün ne kadar olması gerektiğiyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan birine göre 50 çok zayıf, 100 zayıf, 200 orta, 300 iyi, 500 çok iyi ve 1000 mükemmel²⁹ olarak değerlendirilmektedir. Bir diğer görüş madde sayısını esas almakta ve bu sayının en az 5 katı kadar, imkân dâhilindeyse on katı kadar katılımcıya ulaşılmaması tavsiye etmektedir.³⁰ İlk uygulamada madde sayısı 74 olduğu için örneklem sayısı analizler için yeterlidir. İkinci uygulamada ise toplam madde sayısı 36’ya düştüğü için 257 katılımcıya ulaşılması faktör analizi için yeterli görülmüştür.

1.3. Ölçek Geliştirme Süreci

Ölçek geliştirme sürecinde öncelikle dinî başa çıkma konusuyla ilgili literatür taranmıştır. Bu kapsamda Abanoz tarafından gerçekleştirilen araştırma, ülkemizde konuyla ilgili 2020’ye kadar yapılmış çalışmaları bir arada ele aldığından oldukça faydalı olmuştur.³¹ Söz konusu araştırmada ve yurt dışında yapılmış çeşitli çalışmalarda³² konuyla ilgili

²⁵ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2010), 77.

²⁶ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 79.

²⁷ Adnan Erkuş, *Psikolojide Ölçme ve Ölçek Geliştirme Temel Kavramlar ve İşlemler* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2012), 15.

²⁸ Remzi Altunışık vd., *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı* (Sakarya: Sakarya Kitabevi, 2004), 130; Türker Baş, *Anket Nasıl Hazırlanır Uygulanır Değerlendirilir* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2006), 40.

²⁹ Lawrence S. Meyers vd., *Applied Multivariate Research Design and Interpretation* (New York: Sage Publications, 2016).

³⁰ Ronald J. Cohen – Mark E. Swerdlik, *Psychological Testing And Assessment An Introduction to Tests and Measurement* (New York: McGraw Hill Higher Education, 2010), 278.

³¹ Abanoz, “Türkiye’de Yapılan ‘Dinî Başa Çıkma’ Konulu Araştırmalar Hakkında Bir Değerlendirme”, 413-421.

³² Hisam Abu-Raiya vd., “A Psychological Measure of Islamic Religiousness: Development and Evidence of Reliability and Validity”, *International Journal for the Psychology of Religion* 18/4 (2008), 291-315; Kenneth I. Pargament – Hisam Abu-Raiya, “A Decade of Research on the Psychology of Religion and Coping: Things We Assumed and Lessons We Learned”, *Psyke and Logos* 28 (2007), 742-766.

bilgiler bir arada değerlendirilerek bir kavram havuzu oluşturulmuştur. Kavram havuzu oluşturma aşamasında farklı özelliklerdeki kişilerle mülakatlar gerçekleştirilmiş ve gözlemler yapılmıştır. Bu kapsamda dinî başa çıkma konusunda öne çıktığı tespit edilen kavramların bazıları şunlardır: dua, zikir, tevbe, namaz, ibadet, kader, türbe, tevekkül, şeyh, sabır, imtihan, ahiret, sadaka, hayır, mağfiret, af, ceza, din görevlisi, cemaat, dinî lider.

İncelenen çeşitli ölçeklerden³³ de yararlanarak ölçeğin alt boyutları oluşturulmuş ve kavram havuzunu da yansıtabilecek şekilde madde oluşturma sürecine geçilmiştir. Bu aşamada öncelikle maddeler olumlu ve olumsuz dinî başa çıkma olmak üzere iki boyutta toplanmış ardından hem olumlu hem de olumsuz dinî başa çıkma kendi içinde dört alt faktöre ayrılmıştır. Her bir faktörde en az yedi adet olmak üzere toplam 76 maddelik ilk taslak oluşturulmuştur. Maddeler oluşturulurken kısa cümleler tercih edilmiş; yanlış anlaşılabilir veya birden fazla anlama gelebilecek ifadelerden kaçınılmış; katılımcıları rahatsız edecek, onları yönlendirecek veya gerçek durumlarını gizleme isteği oluşturacak ifadelerden uzak durulmuştur.³⁴ Oluşturulan taslak; biri yabancı bir dinî başa çıkma ölçeğinin kültürel uyarlamasını yaparak kullanmış, diğerleri de dinî başa çıkma konusunda çalışma yapmış altı öğretim üyesine (Ali Ayten, Yahya Turan, Zeynep Sağır, Nimet Ferah, Hatice Acar Çınar, Ayşe Şentepe Lokmanoğlu) gönderilmiştir. Öğretim üyelerinin önerileriyle maddelerin 3'ü, 2'ser madde olarak revize edilmiş, ölçeğe 2 madde eklenmiş ve 7 madde ölçekten çıkarılmıştır. Böylece ölçeğin kapsam geçerliliği artırılmıştır. Faktörlerin isimleri de gelen öneriler doğrultusunda gözden geçirilmiştir. Sonuç olarak oluşan ölçeğin madde dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1: Dinî Başa Çıkma Ölçeğinin Boyutları

	Olumlu DBÇ	Olumsuz DBÇ
Dinî Yönelim	Dua ve ibadetlerde artış (12 madde)	Dua ve ibadetlerde azalış (9 madde)
Dinî Dönüşüm	Dine ve Allah'a sığınma (13 madde)	Dinden ve Allah'tan uzaklaşma (10 madde)
Dinî Destek	Dinî grup ve kişilere başvurma (9 madde)	Dinî grup ve kişilerden uzaklaşma (7 madde)
Dinî Değerlendirme	Hayra yorma (7 madde)	Şerre yorma (7 madde)

Uygulamaya geçmeden önce hazırlanan ölçeğin şekil, dil ve anlaşılabilirlik açısından uygunluğu konusunda görüş almak amacıyla iki dil bilgisi (Yusuf Kömür, Mehmet Yazıcı) ve iki ölçme değerlendirme uzmanına (Mustafa Sarıay, Mehmet Kaplan) başvurulmuştur. Uzman görüşleri doğrultusunda üç maddede ifade düzeltilmesi yapılmıştır.

Bu aşamada oluşturulan ölçek rastgele seçilen on kişilik bir örneklem grubuna uygulanmış; yanlış anlaşılan bir ifade olup olmadığı gözden geçirilmiş ve ölçeğin ne kadar sürede tamamlandığı gözlenmiştir. Buna göre ifadelerin anlaşılır olduğu ve 3-6 dakika arasında ölçeğin tamamlandığı görülmüştür. Ölçek yönergesinde çalışmanın amacı belirtilmiş; çalışmaya katılımın gönüllülük esasına dayandığı, istenildiği zaman bırakılabileceği

³³ Abu-Raiya vd., "A Psychological Measure of Islamic Religiousness: Development and Evidence of Reliability and Validity"; Pergament, "Religion and The Problem-Solving Process: Three Styles of Coping".

³⁴ Catherine Dawson, *Araştırma Yöntemlerine Giriş Araştırma Projesi Yürüten Tüm Araştırmacılar İçin Pratik Bir Kılavuz*, çev. Aylin Soysal, çev. ed. Asım Arı (Konya: Eğitim Yayınevi, 2015), 76-80.

ve kişisel bilgilerin tamamen gizli tutulacağı açıklanmıştır. Ayrıca iletişim bilgileri de eklenerek istenirse araştırmacıyla iletişim kurulabileceği konusunda bilgilendirme yapılmıştır.

Ölçek uygulanmadan önce Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu Başkanlığına başvurulmuştur. Kurulun 11/03/2022 tarih, 03 sayılı toplantı ve 2022/110 sayılı kararı ile “Dinî Başa Çıkma: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması” isimli ölçeğin etik açıdan uygunluğuna karar verilmiştir. Nisan-Mayıs aylarında Google forms üzerinden ulaştırılan 74 maddelik ölçek, 387 katılımcı tarafından doldurulmuştur. Okunmadan veya dikkatsizce doldurulduğu tespit edilen 10 tanesi çıkarılmış, 373 anket geçerli kabul edilmiştir. İlk uygulamada çarpıklık ve basıklık değerleri, KMO ve Barlett’s analizleri gerçekleştirildikten sonra açımlayıcı faktör analizi ve temel bileşenler analizi yapılmıştır. Analizler sonrasında ölçekte yer alması uygun görülmeyen maddeler çıkarılmış ve Cronbach alfa ve McDonald’s Omega güvenilirlik analizleri gerçekleştirilmiştir. Daha sonra Mayıs-Haziran 2022 tarihlerinde ölçek, farklı bir örneklem grubuna ikinci kez uygulanmıştır. İkinci uygulama sonrasında tekrar çarpıklık, basıklık değerlerine bakılmış ve KMO ve Barlett’s analizleri gözden geçirilmiştir. Kontrol amaçlı yapılan açımlayıcı faktör analizi sonuçlarının ilk uygulama ile paralel olması üzerine doğrulayıcı faktör analizine geçilmiştir. Son olarak Cronbach alfa ve McDonald’s Omega teknikleri kullanılarak ölçeğin güvenilirlik analizine bakılmıştır.

1.4. Verilerin Analizi

Ölçekler, Google forms aracılığıyla elektronik ortamda uygulanmıştır. Elde edilen veriler SPSS 23 (Statistical Package for the Social Sciences) ve R paket programı üzerinde analiz yapılmasını sağlayan açık erişimli Jamovi programı kullanılarak analiz edilmiştir. Veriler üzerinde açımlayıcı faktör analizi, temel bileşenler analizi, doğrulayıcı faktör analizi, Cronbach Alfa ve McDonald’s Omega gibi analizler gerçekleştirilmiştir.

2. Bulgular ve Yorumları

Tablo 2: İlk Uygulamaya Katılanların Demografik Özellikleri

Değişkenler	Gruplar	Sayı	Yüzde	Kümülatif yüzde
Cinsiyet	Erkek	183	49.1 %	49.1 %
	Kadın	190	50.9 %	100.0 %
Yaş	15-24	94	25.2 %	25.2 %
	25-34	82	22.0 %	47.2 %
	35-44	135	36.2 %	83.4 %
	45 üstü	62	16.6 %	100.0 %
Eğitim	İlköğretim	30	8.0 %	8.0 %
	Ortaöğretim	55	14.7 %	22.8 %
	Ön lisans	24	6.4 %	29.2 %
	Lisans	155	41.6 %	70.8 %
	Lisans üstü	109	29.2 %	100.0 %
Yerleşim Yeri	İl	295	79.1 %	79.1 %
	İlçe	66	17.7 %	96.8 %
	Köy	12	3.2 %	100.0 %

Dindarlık	Çok dindar	31	8.3 %	8.3 %
	Dindar	257	68.9 %	77.2 %
	Kararsızım	29	7.8 %	85.0 %
	Az dindar	46	12.3 %	97.3 %
	Dindar değil	10	2.7 %	100.0 %

Tablo 2’de görüldüğü gibi katılımcılar çeşitli cinsiyet, yaş, yerleşim yeri, eğitim ve dindarlık düzeylerine sahip kişilerden oluşmaktadır. Bu yönüyle örneklemin oldukça heterojen olduğu ve evreni temsil ettiği söylenebilir.

Tablo 3: İlk Uygulamanın Betimsel Sonuçları

Özellikler	Değerler
Madde sayısı	74
Kişi sayısı	373
Kayıp değer	0
Ortalama	2,87
Ortanca	2,95
Tepe değer	2,98
Standart sapma	0,409
Minimum	1,05
Maksimum	4,90
Çarpıklık	-0,90
Basıklık	4,03
Normallik	<,001

Bu tabloda görüldüğü gibi ölçekte kayıp değer bulunmamaktadır. Ölçeğin elektronik ortamda uygulanması aykırı değer ve kayıp değer olmasını engellemiştir. Ortalamanın, ortancanın ve tepe değerinin 2 ile 3 arasında bir değer aldığı dolayısıyla ölçeğin normal dağılım gösterdiği tablodan anlaşılmaktadır. Literatürde genellikle 0-0,50 arası çarpıklık düşük; 0,50-1 arası çarpıklık orta olarak değerlendirilmektedir.³⁵ Dolayısıyla tabloda görülen 0,90 düzeyindeki çarpıklığın yeterli olduğu söylenebilir. Sıfırdan düşük basıklık değeri basık dağılıma, sıfırdan büyük değerler ise sivri dağılıma işaret etmektedir.³⁶ Tablodan hareketle bu çalışmanın basıklığının sivri bir dağılım gösterdiği söylenebilir.

Ölçeğin yapı geçerliliğini tespit etmek amacıyla faktör analizi yapılması gerekmektedir. Faktör analizi, faktör yapısını ortaya çıkarmak ve önceden kestirilen faktör yapısını doğrulamak amacıyla yapılır. Faktör analizi, birbiriyle ilişkili çok sayıda değişkeni bir araya getirerek, kavramsal olarak anlamlı daha az sayıda yeni faktörler, boyutlar bulmayı amaçlayan istatistiktir.³⁷ SPSS programında temel bileşenler analizi, faktör analizi başlığının altında yer alsa da gerçek anlamda bir faktör analizi değildir. Ölçek geliştirme çalışmaları, ölçülen yapıyla ilgili teorik bilgiye bağlı olarak geliştirilen maddelerin faktör

³⁵ Joseph F. Hair vd., *Multivariate Data Analysis* (Essex: Pearson Education Limited, 2009); Asiye Şengül Avşar, “Merkezi Eğilim ve Değişkenlik Ölçüleri”, *Sosyal Bilimlerde İstatistik: Excel ve SPSS Uygulamaları*, ed. Fatih Orçan (Ankara: Anı Yayıncılık, 2022), 53-82.

³⁶ Andy Field, *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics* (London: Sage Publication, 2009).

³⁷ Şener Büyükoztürk, “Faktör analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi* 32/32 (2002), 472; Ömer Çokluk vd., *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik: SPSS ve LISREL Uygulamaları* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2021).

analizi süreçlerini içerir. Dolayısıyla ölçek geliştirmek için ölçülen yapıya ilişkin teoriyi/kuramsal bağlamı iyi bilmek, yazılan maddeleri de kurama bağlı olarak yazmak gerekir. Faktör analizi teori ile ilişkilidir. Bu nedenle ölçek geliştirmede temel bileşenler analizi yerine açımlayıcı faktör analizi sonuçlarının dikkate alınması daha doğru olacaktır.³⁸

Verilerin açımlayıcı faktör analizine uygunluğunu tespit etmek için KMO measure of sampling adequacy ve Barlett's test of sphericity analizleri kullanılır. Bunlardan KMO örneklem büyüklüğünün yeterli olup olmadığını, Barlett's ise mevcut verilerin çok değişkenli normallik varsayımını sağlayıp sağlamadığını tespit etmek amacıyla yapılır. KMO değeri 0,50-0,70 arası orta; 0,70-0,80 arası iyi; 0,80-0,90 arası çok iyi ve 0,90-1,00 arası mükemmel olarak sınıflandırılır.³⁹ Ölçeğin KMO değeri 0,929 ile mükemmel aralıkta çıkmış, Barlett's testinin ise $\chi^2=7732$, $df=630$, $p<.001$ ile uygun olduğu tespit edilmiştir. Açımlayıcı faktör analizine başlamadan önce yapılması gereken bir diğer işlem ise faktör döndürmedir. Birçok faktör döndürme yöntemi bulunmakla birlikte sosyal bilimlerde genellikle faktörler arasında bazı ilişkiler olduğu varsayıldığından eğik döndürme yöntemleri kullanılmaktadır.⁴⁰ Eğik döndürmede kullanılacak iki ayrı yöntemden oblimin yöntemi küçük verilerle de iyi sonuçlar verdiği için⁴¹ çalışmamızda tercih edilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda ölçeğin analiz için uygun olduğu anlaşılmış ve analiz işlemine başlanmıştır. Herhangi bir maddenin hangi faktörde yer aldığını belirlemek için sadece ilk çözümde elde edilen faktör yükü yeterli değildir; maddenin ortak varyansı, diğer faktörlere verdiği yükler ve işareti, bunlar arasındaki faktör yük farkları, maddenin kendi faktörü içindeki ve diğer maddelerle korelasyonları, çeşitli döndürme işlemlerinden sonraki yükü ve yer aldığı faktör vb. maddenin kavramsal anlamı ile birlikte dikkate alınmalıdır.⁴²

Bu çalışmada belirlenen ayırt edicilik 0,40'tır. Bu değerın altında kalan maddeler tek tek çıkarılarak analiz tekrar edilmiş ve sonuçta 27 maddenin istenen ayırt edicilik düzeyini sağlamadığı görülmüştür. Bunun yanında 11 madde de birden fazla faktöre birbirine yakın oranda yük verdiği için ölçekten çıkarılmıştır. Kalan 36 maddenin açımlayıcı faktör analizleri şu şekildedir:

³⁸ Asiye Şengül Avşar, "Açımlayıcı Faktör Analizi ve Güvenirlik Analizi", *Jaomovi ile Kolay İstatistik*, ed. Asiye Şengül Avşar (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021), 122-125.

³⁹ Muhammet Enes Vural, "Açımlayıcı ve Doğrulayıcı Faktör Analizi: Din Bilimleri Alanından Örnek Analizler", *Din Bilimlerinde Nicel Yöntem*, ed. Ali Ayten (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 142-143.

⁴⁰ Darren George – Paul Mallery, *IBM SPSS Statistics 26 Step by Step: a Simple Guide and Reference* (New York: Routledge, 2019), 261.

⁴¹ Field, *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics*.

⁴² Erkuş, *Psikolojide Ölçme ve Ölçek Geliştirme*, 101.

Tablo 4: Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları

	Faktör				
	1	2	3	4	5
DYönelim_9	0.763				
DYönelmeme_1				0.413	
DYönelmeme_3				0.533	
DYönelmeme_4				0.541	
DYönelmeme_7				0.517	
DYönelmeme_9				0.401	
DDönüşüm_1	0.828				
DDönüşüm_2	0.682				
DDönüşüm_4	0.777				
DDönüşüm_6	0.704				
DDönüşüm_8	0.830				
DDönüşüm_10	0.774				
DDönüşüm_11	0.751				
DDönüşmeme_5				0.565	
DDönüşmeme_6				0.519	
DDönüşmeme_9				0.545	
DDestek_2		0.613			
DDestek_3		0.719			
DDestek_5		0.768			
DDestek_8		0.802			
DDestek_9		0.724			
DDesteklememe_1			0.681		
DDesteklememe_2			0.514		
DDesteklememe_3			0.740		
DDesteklememe_5			0.552		
DDesteklememe_6			0.510		
DDesteklememe_7			0.602		
DDeğerlendirme_2	0.806				
DDeğerlendirme_3	0.851				
DDeğerlendirme_5	0.719				
DDeğerlendirme_6	0.757				
DDeğerlendirme_7	0.803				
DDeğerlendirmeme_1					0.698
DDeğerlendirmeme_2					0.697
DDeğerlendirmeme_3					0.601
DDeğerlendirmeme_6					0.749

Note. 'Minimum residual' extraction method was used in combination with a 'oblimin' rotation

Tabloda görüldüğü gibi 5 faktörlü bir yapı ortaya çıkmıştır. Dinî dönüşüm ve dinî yönelimin alt boyutları hem olumlu hem de olumsuz dinî başa çıkma açısından ortak faktörler altında toplanmıştır. Bundan dolayı bu iki başlık dinî dönüşüm adı altında tek bir faktör olarak kabul edilmiştir. Dinî destek boyutunun hem olumlu hem de olumsuz dinî başa çıkma açısından bağımsız birer faktör olduğu görülmüştür. Olumlu dinî değerlendirme (başta gelenleri hayra yorma) ise dinî yönelim ve dinî dönüşümle aynı faktör altında yer alsada olumsuz dinî değerlendirme (şerre yorma) bağımsız bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı hem olumlu dinî değerlendirme (hayra yorma) hem de

olumsuz dinî değerlendirme (şerre yorma) bağımsız bir faktör olarak ele alınmıştır. Bu sonuçlara göre ölçek üçü olumlu, üçü olumsuz olmak üzere altı alt faktöre ayrılmıştır. Açımlayıcı faktör analizi sonrasında ortaya çıkan ölçeğin alt faktörleri ve madde sayıları şu şekildedir:

Tablo 5: Açımlayıcı Madde Analizi Sonucunda Ölçeğin Alt Boyutları ve Madde Sayıları

	Olumlu DBÇ	Olumsuz DBÇ
Dinî Dönüşüm	Dinî inanç ve uygulamalara yönelme (8 madde)	Dinî inanç ve uygulamalardan uzaklaşma (8 madde)
Dinî Destek	Dinî grup ve kişilere başvurma (5 madde)	Dinî grup ve kişilerden uzaklaşma (6 madde)
Dinî Değerlendirme	Hayra yorma (5 madde)	Şerre yorma (4 madde)

Açımlayıcı faktör analizi toplam varyansın %52,7'sini açıklamıştır. Her ne kadar ölçek geliştirme çalışmalarında faktör analizi olarak uygun bir yöntem görülmesi de açımlayıcı faktör analiziyle uyumlu olup olmadığını kontrol etmek amacıyla temel bileşenler analizi de yapılmış ve sonuçların benzer olduğu görülmüştür. Temel bileşenler analizinin toplam varyansın %55,5'ini açıkladığı tespit edilmiştir.

Ölçek geliştirme çalışmalarında açımlayıcı faktör analiziyle maddelerin hangi alt faktörlere ayrıldığı belirlendikten sonra faktör yapılarını doğrulamak amacıyla doğrulayıcı faktör analizinin de yapılması gerekir. Açımlayıcılıktan çok doğrulayıcı temellere sahip olan doğrulayıcı faktör analizinde, gizil değişkenler arası (ölçek maddeleri) nedenselliğin yapısal olarak tahmin edilmesi ve sınanması temel amaçtır.⁴³ Başka bir ifadeyle doğrulayıcı faktör analizi, ölçek maddeleriyle ilişkili görüldükleri faktör yapıları arasındaki ilişkinin uygunluğunu kontrol etmede kullanılır. Açımlayıcı faktör analizi sonucunda maddelerin ölçekte kalması, çıkarılması veya gözden geçirilmesi ile ilgili karar verildikten sonra aynı evrenden farklı bir örneklem alınarak ölçeğin son hâli uygulanır. Bu şekilde doğrulayıcı faktör analizi kullanılarak açımlayıcı faktör analizi ile elde edilen modelin geçerliliği desteklenmiş olur.⁴⁴

Açımlayıcı faktör analizinden elde edilen sonuçları doğrulamak için ölçek farklı bir örnekleme ikinci kez uygulanmıştır. Bu uygulamaya katılanların özellikleri tablo 6'da verilmiştir.

⁴³ Vural, "Açımlayıcı ve Doğrulayıcı Faktör Analizi: Din Bilimleri Alanından Örnek Analizlerle", 153.

⁴⁴ Tuğba Karadavut, "Doğrulayıcı Faktör Analizi", *Jamovi ile Kolay İstatistik*, ed. Asiye Şengül Avşar (Ankara: Anı Yayıncılık, 2021), 147-148.

Tablo 6: İkinci Uygulamaya Katılanların Demografik Özellikleri

Değişkenler	Gruplar	Sayı	Yüzde	Kümülatif yüzde
Cinsiyet	Erkek	77	30.0 %	30.0 %
	Kadın	180	70.0 %	100.0 %
Medeni Durum	Bekâr	174	67.7 %	67.7 %
	Evli	83	32.3 %	100.0 %
Yaş	15-24	139	54.1 %	54.1 %
	25-34	36	14.0 %	68.1 %
	35-44	59	23.0 %	91.1 %
	45 üstü	23	8.9 %	100.0 %
Bölge	İç Anadolu	101	39.3 %	39.3 %
	Karadeniz-Marmara	52	20.2 %	59.5 %
	Akdeniz-Ege	34	13.2 %	72.8 %
	Doğu-Güneydoğu	70	27.2 %	100.0 %
Yerleşim Yeri	İl	150	58.4 %	58.4 %
	İlçe	69	26.8 %	85.2 %
	Köy	38	14.8 %	100.0 %
Dindarlık	Çok dindar	9	3.5 %	3.5 %
	Dindar	168	65.4 %	68.9 %
	Kararsızım	32	12.5 %	81.3 %
	Az dindar	40	15.6 %	96.9 %
	Dindar değil	8	3.1 %	100.0 %

Tablo incelendiğinde katılımcıların farklı demografik özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Tablodan hareketle örneklem grubunun evreni temsil yeterliliğine sahip olduğu ifade edilebilir.

Tablo 7: İkinci Uygulamanın Betimsel Sonuçları

Özellikler	Değerler
Madde sayısı	36
Kişi sayısı	257
Kayıp değer	0
Ortalama	2,95
Ortanca	2,94
Tepe değer	3,06
Standart sapma	0,420
Minimum	1.00
Maksimum	4.94
Çarpıklık	-0,348
Basıklık	4,90
Normallik	<,001

Ölçeğin KMO değerinin 0,921 ile mükemmel, Barlett's testinin ise $\chi^2=6447$, $df=630$, $p< .001$ ile uygun olduğu tespit edilmiştir. KMO ve Barlett's analizlerinden sonra ölçeğin doğrulayıcı faktör analizi için uyum indeksleri birçok farklı yöntemle kontrol edilmiştir. Uyum indekslerinin sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 8: Ölçeğin Doğrulayıcı Faktör Analizi Uyum İndeksleri⁴⁵

Uyum İndeksi	Mükemmel uyum	İyi/yeterli uyum	Ölçek değeri	Yorum
χ^2/sd	$0 \leq \chi^2/sd \leq 2$	$2 \leq \chi^2/sd \leq 3$	2,09	İyi/yeterli uyum
RMSEA	$0,00 \leq RMSEA \leq 0,05$	$0,05 \leq RMSEA \leq 0,08$	0,06	İyi/yeterli uyum
SRMR	$0,00 \leq SRMR \leq 0,05$	$0,05 \leq SRMR \leq 0,08$	0,06	İyi/yeterli uyum
CFI	$0,95 \leq CFI \leq 1,00$	$0,90 \leq CFI \leq 0,95$	0,9	İyi/yeterli uyum

Tablo 8’de, geliştirilen dinî başa çıkma ölçeğinin doğrulayıcı faktör analizi için yeterli uyuma sahip olduğu görülmektedir. Böylece ölçeğin yapı geçerliliği olduğu kanıtlanmaktadır. Bu aşamada doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiş, elde edilen sonuçlar Tablo 9’da sunulmuştur.

Tablo 9: Dinî Başa Çıkma Ölçeğinin Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

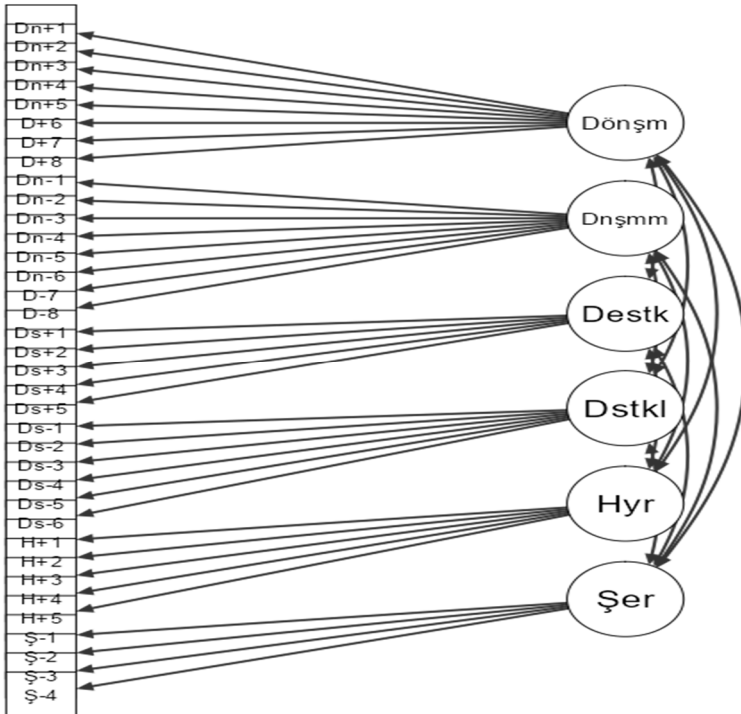
Faktör	Gösterge	Estimate	SE	Z	p
DDönüşüm	DDönüşüm_1	0.748	0.0523	14.29	<.001
	DDönüşüm_2	0.692	0.0496	13.94	<.001
	DDönüşüm_3	0.740	0.0491	15.07	<.001
	DDönüşüm_4	0.727	0.0516	14.10	<.001
	DDönüşüm_5	0.757	0.0458	16.53	<.001
	DDönüşüm_6	0.729	0.0493	14.77	<.001
	DDönüşüm_7	0.699	0.0618	11.30	<.001
	DDönüşüm_8	0.795	0.0524	15.18	<.001
DDönüşme-me	DDönüşmeme_1	0.466	0.0706	6.60	<.001
	DDönüşmeme_2	0.558	0.0815	6.85	<.001
	DDönüşmeme_3	0.545	0.0547	9.97	<.001
	DDönüşmeme_4	0.679	0.0693	9.80	<.001
	DDönüşmeme_5	0.565	0.0512	11.03	<.001
	DDönüşmeme_6	0.711	0.0515	13.79	<.001
	DDönüşmeme_7	0.663	0.0573	11.56	<.001
	DDönüşmeme_8	0.690	0.0429	16.07	<.001
DDestek	DDestek_1	1.133	0.0724	15.64	<.001
	DDestek_2	1.198	0.0705	17.00	<.001
	DDestek_3	1,154	15.95	0,0724	<.001
	DDestek_4	0.939	0.0718	13.09	<.001
	DDestek_5	1.211	0.0763	15.87	<.001
DDestekle-meme	DDesteklememe_1	0.747	0.0573	13.03	<.001
	DDesteklememe_2	0.767	0.0616	12.44	<.001
	DDesteklememe_3	0.806	0.0586	13.77	<.001

⁴⁵ Tuğba Karadavut, “Doğrulayıcı Faktör Analizi”, 152.

	DDesteklememe_4	0.837	0.0531	15.77	<.001
	DDesteklememe_5	1.049	0.0613	17.13	<.001
	DDesteklememe_6	1.001	0.0593	16.89	<.001
DDeğerlendirme	DDeğerlendirme_1	0.807	0.0446	18.10	<.001
	DDeğerlendirme_2	0.843	0.0417	20.21	<.001
	DDeğerlendirme_3	0.716	0.0425	16.87	<.001
	DDeğerlendirme_4	0.785	0.0530	14.82	<.001
	DDeğerlendirme_5	0.765	0.0513	14.91	<.001
DDeğerlendir-meme	DDeğerlendirmeme_1	0.462	0.0805	5.74	<.001
	DDeğerlendirmeme_2	0.692	0.0761	9.09	<.001
	DDeğerlendirmeme_3	1.017	0.0710	14.32	<.001
	DDeğerlendirmeme_4	1.038	0.0766	13.5	<.001

Doğrulatoryı faktör analizi ile ilgili tablo incelendiğinde tüm maddelerin yer aldıkları alt faktörle uyum içinde olduğu ve her birinin ayırt edicilik düzeyinin anlamlılık düzeyine ulaştığı görülmektedir. Bu tablodan hareketle açımlayıcı faktör analizi sonucu oluşan faktör yapılarının doğrulatoryı faktör analizi tarafından da desteklendiği söylenebilir.

Şekil 1: Doğrulatoryı Faktör Analizi Path Diyagramı

Şekil 1’de doğrulayıcı faktör analizinin sonuçları path diyagramında gösterilmiştir. Bu diyagramda da görüldüğü gibi her madde ilgili olduğu faktörün altında yer almaktadır ve faktörler arasında karşılıklı ilişki vardır.

3. Güvenirlilik Analizi

Geliştirilen bir ölçekte amaç aynı faktör altında yer alan her bir maddenin diğeriyle uyumlu olmasıdır. Yani her bir madde ölçekte yer alan diğer maddelerle ortak amaçlara hizmet etmelidir. Bu durum testin tutarlı olduğunu gösterir. Test ancak kendi içinde tutarlıysa onunla güvenilir ölçümler elde etmek mümkündür. Test tutarlılığı anlamına da gelmekte olan güvenilirlik, ölçme aracının ölçmeye çalıştığı olguyu ne derece tutarlı ölçtüğünü gösterir.⁴⁶ İç tutarlılığın tespitinde Cronbach alfa olarak da bilinen alfa katsayısı en sık kullanılan yöntemdir. Bu yöntemde alfa 0-1 arası bir değer alır ve en az 0,50 olması beklenir. 0,50 ile 0,70 arası orta düzey bir güvenilirliğe işaret etmektedir. Alfa katsayısının $0,70 \leq \alpha < 0,90$ aralığında olması testin yüksek düzeyde güvenilir olduğunu; $0,90 \leq \alpha \leq 1$ aralığında olması ise testin çok yüksek düzeyde güvenilir olduğunu gösterir.⁴⁷ Alfa değerinin önemli bir özelliği ölçekte yer alan madde sayısı arttıkça alfa değerinin de artarak yanıtıcı olabilesidir.⁴⁸ Bu olumsuzluğu giderebilmek için çalışmamızda hem Cronbach alfa hem de McDoland’s Omega yöntemleri ile güvenilirlik analizi gerçekleştirilmiştir.

Tablo 10: Dinî Başa Çıkma Ölçeği Güvenirlilik Analizi

Ölçek		Orta- lama	Standart sapma	Cron- bach's α	McDo- nald's ω
Olumlu	Dinî dönüşüm	4,40	0,770	0,918	0,920
	DBÇ				
DBÇ	Dinî destek	2,81	1,18	0,908	0,908
	Dinî değerlendirme	4,42	0,815	0,926	0,930
	Toplam	3,96	0,756	0,937	0,946
Olumsuz	Dinî dönüşmeme	1,60	0,686	0,825	0,843
	DBÇ				
DBÇ	Dinî desteklememe	1,74	0,912	0,908	0,909
	Dinî Değerlendir- meme	2,89	0,933	0,741	0,752
	Toplam	1,93	0,587	0,851	0,876

Tablo incelendiğinde iki alt boyutta testin yüksek düzeyde geri kalan dört alt boyutta ise çok yüksek düzeyde güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu sonuçlardan hareketle ölçeğin oldukça güvenilir olduğu söylenebilir.

Sonuç

Ülkemizde yapılan çalışmalarda kullanılan dinî başa çıkma ölçekleri genellikle yabancı ölçeklerin Türkçe uyarlamalarıdır. Dinî başa çıkma konusunun dinden dine,

⁴⁶ Robert Ho, *Handbook of Univariate and Multivariate Data Analysis with IBM SPSS* (Boca Raton: CRC Press, 2014), 287.

⁴⁷ Kazım Özdamar, *Eğitim, Sağlık ve Davranış Bilimlerinde Ölçek ve Test Geliştirme Yapısal Eşitlik Modellemesi IBM SPSS, IBM AMOS ve MINITAB Uygulamalı* (Eskişehir: Nisan Kitabevi, 2016).

⁴⁸ Altunışık, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı*, 115.

kültürden kültüre farklılık göstereceği dikkate alındığında Türkiye’de yaşanan dinî gerçeğe uygun bir dinî başa çıkma ölçeğine ihtiyaç olduğu söylenebilir. Bu ihtiyacı gidermek amacıyla geliştirilen 74 maddelik ölçek taslağıyla yapılan ilk uygulamada 36 madde 6 alt boyuttan oluşan bir ölçek elde edilmiştir. Ölçeğin doğruluğunu tespit etmek amacıyla maddeler aynı evrenden farklı bir örnekleme tekrar uygulanmış ve veriler üzerinde doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Bu analizin de açımlayıcı faktör analizi ile elde edilen sonuçları desteklediği görülmüştür. Son olarak Cronbach alfa ve McDonald’s Omega teknikleriyle ölçeğin güvenilirliği test edilmiştir. Elde edilen güvenilirlik sonuçlarına göre ölçeğin iki alt boyutunun yüksek, 4 alt boyutunun ise çok yüksek düzeyde güvenilir olduğu bulunmuştur.

Elde edilen sonuçlardan hareketle, geliştirilen dinî başa çıkma ölçeğinin konuyla ilgili veri toplamada kullanılabilecek geçerliliği ve güvenilirliği kanıtlanmış bir ölçme aracı olduğu söylenebilir. 5’li Likert tipi olarak düzenlenen ölçek, temelde olumlu ve olumsuz olmak üzere iki boyuttan oluşmakta bu boyutlar da kendi içinde üçer boyuta ayrılmaktadır. Ters (olumsuz) maddenin yer almadığı ölçek, sonuç olarak 6 boyut ve 36 maddeden oluşmaktadır.

Geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları sonucunda ortaya çıkan dinî başa çıkma ölçeğinin alt boyutları, her boyutun içerdiği madde sayısı ve ölçeğin son hâli aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 11: Dinî Başa Çıkma Ölçeğinin Son Hâli

Dinî Başa Çıkma Ölçeği		
	Olumlu DBÇ	Olumsuz DBÇ
Dinî dönüşüm	Dinî inanç ve uygulamalara yönelme (1-8)	Dinî inanç ve uygulamalardan uzaklaşma (9-16)
Dinî destek	Dinî grup ve kişilere başvurma (17-21)	Dinî grup ve kişilerden uzaklaşma (22-27)
Dinî değerlendirme	Hayra yorma (28-32)	Şerre yorma (33-36)

Aşağıdaki soruları başınıza gelen kötü bir olay, felaket veya yakınınızın ölümü gibi sizi önemli ölçüde etkileyen olumsuz bir durumu göz önüne alarak cevaplayınız.

Sıra		Hiç	Nadiren	Bazen	Çoğunlukla	Her zaman
1	Allah'ın her an benimle olduğunu ve beni koruduğunu düşünürüm.					
2	Yapabileceğimin en iyisini yapar, gerisini Allah'a bırakırım.					
3	Allah'ın karşıma çıkardığı her şeyin benim için hayırlı olacağını düşünürüm.					
4	Her şeyin Allah'ın kontrolünde olduğuna inanırım.					

5	Sıkıntılarımı aşmam konusunda Allah'ın bana yol göstereneğine inanırım.
6	Sorunlarımı aşabilecek gücü vermesini Allah'tan dilerim.
7	Yaşadığım sıkıntılar sayesinde Allah'ın beni güçlendireceğini düşünürüm.
8	Yaşanan olumsuzlukların Allah'ın bir imtihanı olduğunu düşünürüm.
9	Daha az ibadet ederim.
10	Yaptığım duaların başıma gelenlere engel olmadığını düşünürüm.
11	İçimden dua etmek gelmez.
12	Sıkıntılarımı dua etmeden de çözebileceğime inanırım.
13	Duaya başvurmayı acizlik olarak görürüm.
14	Allah'tan yardım istemeksizin sorunlarımı kendi imkânlarımla aşmaya çalışırım.
15	Allah'ın beni koruyacak bir kudreti olup olmadığını sorgularım.
16	Allah'ın dünyayı yaratıp kendi hâline bıraktığını düşünürüm.
17	Din görevlileriyle sohbet etmek ve derdimi anlatmak beni rahatlatır.
18	Kendimi rahatlatmak için dindar arkadaşlarımla görüşürüm.
19	Bir dinî lidere danışırım.
20	Dinî gruplara katılarak sorunlarımı aşmaya çalışırım.
21	Dindar insanların bulunduğu mekânlara gitmek beni ferahlatır.
22	Etrafımdaki dindar insanlardan uzaklaşıyorum.
23	Din kardeşlerimin bana destek olmadığını düşünürüm.
24	Diğer Müslümanlara kızar, onlardan uzak dururum.
25	Dindar insanların bulunduğu mekânlarda sıkıntımın arttığını hissederim.
26	Din görevlilerinin bana yardımcı olmayacağını düşünürüm.
27	Din adamlarından/görevlilerinden uzaklaşıyorum.
28	“Mevla neylerse güzel eyler.” derim.
29	Her şeyde bir hayır olduğuna inanırım.
30	“Sabrın sonu selamettir.” diye düşünürüm.
31	İnancım gereği, olaylara iyi tarafından bakarım.
32	Sıkıntıların Allah'ın bir imtihanı olduğunu ve üstesinden gelmem gerektiğini düşünürüm.
33	Allah'ın beni cezalandırdığını düşünürüm.
34	Yaşadıklarımı hak edecek bir şey yapmış olduğumu düşünürüm.

-
- 35 Başıma gelenlerin ibadetlerime yeterince özen göstermediğim için olduğunu düşünürüm.
-
- 36 Şeytana uyduğum için sıkıntı yaşadığımı düşünürüm.
-

Kaynakça | References

- Abanoz, Süleyman. “Türkiye’de Yapılan ‘Dinî Başa Çıkma’ Konulu Araştırmalar Hakkında Bir Değerlendirme”. *Eskiyeni* 40 (Mart 2020), 407-429. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.673386>
- Abu-Raiya, Hisam vd. “A Psychological Measure of Islamic Religiousness: Development and Evidence of Reliability and Validity”. *International Journal for the Psychology of Religion* 18/4 (2008), 291-315. <https://doi.org/10.1080/10508610802229270>
- Abu-Raiya, Hisam – Pargament, Kenneth I. “Religious Coping among Diverse: Commonalities and Divergences”. *Psychology of Religion and Spirituality* 7/1 (2015), 24-33. <https://doi.org/10.1037/a0037652>
- Altunışık, Remzi vd. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı*. Sakarya: Sakarya Kitabevi, 3. Basım, 2004.
- Ano, Gene G. – Vasconcelles, Erin B. “Religious Coping and Psychological Adjustment to Stress: A Meta-analysis”. *Journal of Clinical Psychology* 61 (2005), 461-480. <https://doi.org/10.1002/jclp.20049>
- Ayten, Ali. *Tanrı’ya Sığınmak Dinî Başa Çıkma Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Baş, Türker. *Anket Nasıl Hazırlanır Uygulanır Değerlendirilir*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 4. Basım, 2006.
- Büyüköztürk, Şener. “Faktör Analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı”. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi* 32/32 (2002), 470-483.
- Cohen, Ronald J. – Swerdlik, Mark E. *Psychological Testing And Assessment An Introduction to Tests and Measurement*. New York: McGraw Hill Higher Education, 2010.
- Çayır, Celal – Arpacı, Mücahit. “Üniversite Öğrencilerinin Dini Başa Çıkma Tutumları Üzerine Bir Araştırma (Dicle Üniversitesi Örneği)”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2011), 205-246.
- Çokluk, Ömer vd. *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik: SPSS ve LISREL Uygulamaları*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 6. Basım, 2021.
- Dawson, Catherine. *Araştırma Yöntemlerine Giriş Araştırma Projesi Yürüten Tüm Araştırmacılar İçin Pratik Bir Kılavuz*. çev. Aylin Soysal. çev. ed. Asım Arı. 72-90. Konya: Eğitim Yayınevi, 2015.
- Doğan, Mebrure. *Sabır Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.
- Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. çev. Fuat Aydın. Ankara: Eskiye Yayınları, 2011.
- Ekşi, Halil. *Başaçıkma, Dinî Başaçıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Erkuş, Adnan. *Psikolojide Ölçme ve Ölçek Geliştirme Temel Kavramlar ve İşlemler*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2012.
- Field, Andy. *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics*. London: Sage Publication, 4. Basım, 2009.
- George, Darren – Mallery, Paul. *IBM SPSS Statistics 26 Step by Step: a Simple Guide and Reference*. New York: Routledge, 16. Basım, 2019. <https://doi.org/10.4324/9780429056765-3>
- Hair, Joseph F. vd. *Multivariate Data Analysis*. Essex: Pearson Education Limited, 7. Basım, 2009.
- Ho, Robert. *Handbook of Univariate and Multivariate Data Analysis with IBM SPSS*. Boca Raton: CRC Press, 2014.
- Hökekleli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2010.
- Karadavut, Tuğba. “Doğrulamalı Faktör Analizi”. *Jamovi ile Kolay İstatistik*. ed. Asiye Şengül Avsar. 147-170. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 10. Basım, 2010.

- Kula, Mustafa Naci. *Bedensel Engellilik ve Dini Başa Çıkma*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2005.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli. haz. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 26. Basım, 2012.
- Lazarus, Richard S. *Psychological Stress and the Coping Process*. New York: McGraw-Hill, 1996.
- Memiş, Hacer. *Dinsel Başa Çıkma Faaliyetleri Ölçeğinin Güvenilirlik ve Geçerlik Çalışması*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Meyers, Lawrence S. vd. *Applied Multivariate Research Design and Interpretation*. New York: Sage Publications, 3. Basım, 2016.
- Özdamar, Kazım. *Eğitim, Sağlık ve Davranış Bilimlerinde Ölçek ve Test Geliştirme Yapısal Eşitlik Modellemesi IBM SPSS, IBM AMOS ve MINITAB Uygulamalı*. Eskişehir: Nisan Kitabevi, 2016.
- Pargament, Kenneth I. *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*. New York: The Guilford Press, 1997. <https://doi.org/10.1080/10999183.1998.10767098>
- Pargament, Kenneth I. – Abu-Raiya, Hisam. “A Decade of Research on the Psychology of Religion and Coping: Things We Assumed and Lessons We Learned”. *Psyke and Logos* 28 (2007), 742-766. <https://doi.org/10.7146/pl.v28i2.8398>
- Pargament, Kenneth I. vd. “God Help Me: (I): Religious Coping Efforts as Predictors of the Outcomes to Significant Negative Life Events”. *American Journal of Community Psychology* 18/6 (1990), 793-824.
- Pargament, Kenneth I. vd. “Religion and The Problem-Solving Process: Three Styles of Coping”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 27 (1988), 90-104. <https://doi.org/10.2307/1387404>
- Şengül Avcı, Asiye. “Merkezî Eğilim ve Değişkenlik Ölçüleri”. *Sosyal Bilimlerde İstatistik: Excel ve SPSS Uygulamaları*. ed. Fatih Orçan 53-82. Ankara: Anı Yayıncılık, 2022.
- Şengül Avcı, Asiye. “Açımlayıcı Faktör Analizi ve Güvenirlik Analizi”. *Jaomovi ile Kolay İstatistik*. ed. Asiye Şengül Avcı. 121-146. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Tarakeshwar, Nalini vd. “Initial Development of a Measure of Religious Coping Among Hindus”. *Journal of Community Psychology* 31/6 (2003), 607-628. <https://doi.org/10.1002/jcop.10071>
- Vural, Muhammet Enes. “Açımlayıcı ve Doğrulayıcı Faktör Analizi: Din Bilimleri Alanından Örnek Analizlerle”. *Din Bilimlerinde Nicel Yöntem*. ed. Ali Ayten. 138-170. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.
- Yakut, Selahattin – Yakut, İdris. “Yakut Ahlâkî Zekâ Ölçeği”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 14/76 (Şubat 2021), 836-842.